

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

ԳՈՀԱՐ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՅՈՒ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

(1896-1897 թթ.)

«Շուետի հեռաւոր երկրին մէջ հայոց համար համակրութիւն ստանալ
դժուարին ձեռնարկութիւն էր: Ես սակայն փորձեցի...»:

Նորայր Բյուզանդացի

Հրատարակութեան ենք ներկայացնում ականավոր հայագետ, լեզվաբան, բառարանագիր Նորայր Բյուզանդացու (1845 Վ. Պոլիս-1915 Վենետիկ)¹ անտիպ նամակները՝ գրված 1896-1897 թթ. Շվեդիայի մայրաքաղաք՝ Ստոկհոլմից: Ստոկհոլմում Ն. Բյուզանդացին ապրել է ավելի քան քսան տարի (1882-1903 թթ.)² «միակ պարապմունք ունելով զուսուժնասիրութիւն Հայ լեզուի եւ գրականութեան»: Բազմաթիվ հոդվածներով աշխատակցել է հայագիտական հանդեսներին, ինչպիսիք են՝ Վ. Պոլսի «Մասիս»-ը, Փարիզի «Բանասէր»-ը, Տիբլիսի «Մշակ»-ը, «Լուծայ»-ն, Վիեննայի «Հանգէս ամսօրեայ» -ն եւ այլն:

Սակայն քչերին է հայտնի, որ Բյուզանդացին հայագիտական, բանասիրական բնույթի հրապարակումներից բացի գրել է նաեւ «շար մի յօդուածոց» 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածներ³ մասին, որոնցում իր բողոքի ձայնն է բարձրացրել Օսմանյան կայսրութիւնում տեղի ունեցող հայերի զանգվածային ջարդերի դեմ: Դրանք դատապարտող խիստ հոդվածներում ու ելույթներում ներկայացնելով «զանօրէն Աբդուլ Համիդն»⁴ իբր միակ հեղինակ Հայոց

¹ Ն. Բյուզանդացու կենսագրության և գիտական ժառանգության մասին տե՛ս Մ. Մինասեան, «Ն. Բյուզանդացու կեանքը, հրատարակութիւնները եւ դիւանը», *Բազմալէզ*, 1983, էջ 39-97, Գ. Ղազարյան, «Նորայր Բյուզանդացու Վենետիկ եւ Վիեննա անտիպ ուսումնասիրություններ», *ԲՄ* 22, Երևան, 2015, էջ 473-480:

² 1881 թ. Վ. Պոլսում ամուսնացել է Շվեդիայի արժունիքի լուսանկարչուհի, ազգությամբ շվեդ՝ Սելմա Յակոբսոնի հետ և 1882-ից տեղափոխվել Ստոկհոլմ: Կնոջ մահվանից հետո՝ 1903 թ. հեռացել է Ստոկհոլմից և հաստատվել Վենետիկում, որտեղ էլ ապրել է մինչև կյանքի վերջը:

³ 1894-1896 թթ. Սուլթանական կառավարությունը կազմակերպեց հայերի դաժան ու անմարդկային մասսայական կոտորածներ՝ կանոնավոր զորամասերի «համիդիե» զնդերի, ոստիկանության ու այլ ավագակախմբերի ձեռնով: Այդ կոտորածներին զոհ գնաց 300 հազար հայ, 100 հազար բռնի դավանափոխ եղավ, նույնքան էլ տարագրվեց օտար երկրներ (Ռուսաստան, Ամերիկա և այլն):

⁴ Աբդուլ Համիդ երկրորդ (1842-1918)՝ քուրճ սուլթան 1876-1909 թթ.:

կոտորածներուն⁵», նա մեղադրել է նաեւ Եվրոպական տերութիւններին հանցավոր թողութեան մէջ, որ «թոյլ կու տան ջարդել եւ ջնջել զհայս»:

«Խոտոր ճանապարհներով» ստանալով «վաւերական գրութիւնս Հայոց կոտորածներու մասին» (Մուշից, Մարգվանից, Բաղեշից, Սեբասիայից)⁶, Նորայրն այն որպէս «տեղեկագիրս» օգտագործել է իր ելույթների ու հոդվածների համար, թարգմանել ֆրանսերէն եւ հանձնել Ստոկհոլմում հրատարակվող Aftonbladet⁷ և Stockholms Dagblad⁸ լրագրերին, փորձելով քրիստոնյա աշխարհի ուշադրութիւնը հրավիրել Հայոց հարցի վրա, ինչպէս նաեւ շահել շվեդ ժողովրդի կարեկցանքն ու համակրանքը «հանդէպ Հայոց»։ «Շուետի հեռաւոր երկրին մէջ Հայոց համար համակրութիւն ստանալ՝ դժուարին ձեռնարկութիւն էր։ Ես սակայն փորձեցի...»:

Շնորհիվ իր հրապարակումների, 1896 թ. հունվարին Ստոկհոլմում բացվել է հանգանակութիւն «ի նպաստ Հայոց»:

Նույն թվականի մարտի 3-ին Կ. Եգյանին⁹ ուղղված նամակում կարդում ենք. «Յիշեցի այսօր Վսեմութեանդ Stockholms Dagblad լրագրի Յունուար 13, 15, 17, 21, 27 թիւերը։ Յունուար 13-21 շորս թիւերն կը պարունակեն զիմ յօդուածս Հայ խնդրոյն նկատմամբ, 27-ի թիւոյն մէջ կը տեսնէք երկայն յօդուած մի Utan hopp ? (գլ. Sans espoir ?) [«Առանց հուսի»] վերնագրով, զոր խմբագրապետն Տէր C. O. Montan գրեց իմ խնդրանօք՝ առ ի շարժել կարեկցութիւն Շուետացոց ի վերայ տառապեալ Հայոց Հայաստանի։ Տ. Մոնտան նոյն 27ի թիւոյն մէջ բացաւ նաեւ հանգանակութիւն ի նպաստ Հայոց. նուիրատուաց առաջին ցանկն այս օրերս պիտի հրատարակուի լրագրին մէջ»¹⁰:

Հայկական ջարդերի վերաբերյալ ելույթով Ն. Բյուզանդացին հանդես է եկել նաեւ Ստոքհոլմի Գիտութիւնների Ակադեմիայի դահլիճում կայացած նիստում, (1896 թ. հոկտեմբերի 21ին) որին մասնակցել էր ավելի քան 400 մարդ. «Գումարումնն բացուեցաւ իմ բանախօսութեամբ, նկարագրեցի զմեր եղբարց ողբալի եւ յուսահատական վիճակն. շնորհակալութիւն յայտնեցի Շուետացոց այն ազնիւ մարդասիրութեան համար, զոր մինչեւ ցարդ ցուցուցին եւ տակա-

⁵ Որպէս 1894-1896 թթ. ցեղասպանության կազմակերպիչ և գլխավոր պատասխանատու սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը ստացել է «կարմիր սուլթան», «արյունոտ սուլթան», «մարդասպան», «մեծ ռմբագործ» անունները:

⁶ Տե՛ս Գ. Ղազարյան, «Համիդյան կոտորածների վկայությունները», Վեմ, Երևան, 2010, N 2 (30), էջ 152-165:

⁷ Aftonbladet [Շաբաթվա լուրեր], հիմնադրվել է 1830 թ., ունի սոցիալ-դեմոկրատական ուղղվածություն:

⁸ Stockholms Dagblad [Ստոկհոլմի օր], լույս է տեսել 1824-1931 թթ., բնույթով պանպանդական:

⁹ Կարապետ Եգյան (1835 Մոսկվա-1905 Պետերբուրգ)՝ բանասեր, պատմաբան:

¹⁰ Մատենադարանի արխիվ. Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235Բ, վավ. 105:

ւին կ'ուզեն ցուցնել հալածեալ Հայոց, եւ խնդրեցի որ միացնեն զհւրեանց ջանքերը միւս քրիստոնեայ ժողովրդոց հետ»:

Նրա ելույթներն ու հրապարակումները մեծ արձագանք գտան բարեսիրտ ու կարեկից շվեդների մոտ, որոնք իրենց նշութական և մարդկային աջակցութիւնը ցուցաբերեցին թուրքական սպանդից փախած հայ հալածյալներին ու սովյալներին: Այդ են վկայում նրա հետևյալ տողերը. «Այս ամէն բանախօսութեանց եւ յօդուածոց արդիւնքն եղաւ ստանալ զՇուեթացւոց համակրութիւնն մեզ համար եւ զհւրեանց դրամական նպաստաւորութիւնն...»:

Կարևորելով և գնահատելով «ազնիւ օտարազգեաց» մարդասիրական նախաձեռնութիւնը, «որ առանց նիւթական շահու, պարզապէս յանուն մարդկութեան եւ յանուն քրիստոնէութեան, կը համակրեն Հայոց եւ բանիւ եւ գրով կը պաշտպանեն զանոնք», Նորայրը նամակներով դիմում է հայազգի իր գրչակիցներին, մտերիմներին, հորդորելով որպէսզի նրանք «յայտնեն զհւրեանց» շնորհակալութիւնը «առ լրագիրն» եւ իրենց երախտագիտութիւնը «մատուցին Շուեթացւոց»:

Ստորև ներկայացվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվի՝ Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդում պահվող նամակներ՝ հասցեագրված «Մշակ»¹¹ խմբագրութեանը, Ալ. Աբելյանին¹², պոլսեցի ուսուցչուհիներ Մարի Մյուհենտիսյանին և Արշակուհի Պետրոսյանին: Նամակներում¹³ տեղ գտած ֆրանսերեն բառերի և արտահայտութիւններին՝ Արուս Բոյաջյանի հայերէն թարգմանութիւնը բերված է քառակուսի փակագծերում:

¹¹ «Մշակ»՝ հասարակական-հաղափական, գրական թերթ: Հրատարակվել է 1872-1921 թթ., Թիֆլիսում: Հրատարակման տարիները համընկնում են Արևելյան ճգնաժամի հետ: «Մշակ»-ի էջերում մեծ տեղ են զբաղեցրել ինչպէս Հայկական հարցի և Թուրքիայում հայերի ծանր կացության վերաբերյալ նյութեր, այնպէս էլ ժողովրդի լուսավորության, հայ գրականության ու արվեստի զարգացման հարցեր:

¹² Ալեքսանդր Աբելյան (1858-1940)՝ հայ դրամատուրգ: 1872-ից բնակվել է Բաֆում: Աշխատակցել է «Մշակ», «Արձագանք», «Տարազ», «Մուրն» և այլ պարբերականներին:

¹³ Նամակները ներկայացնում են մի նույնությամբ՝ պահպանելով հեղինակի ուղղագրությունը:

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

1

Մեծապատիւ խմբագրութիւն Մշակի

29 Յունուար 1896

Յուսամ ընդունեցաք զվեց ռուբլին, զոր յղեցի ամսոյս 22ին, գին վեցամսեայ բաժանորդութեան Մշակի:

Խնդրեցի ի C. O. Montanէ՝ C. O. Montan լրագրի խմբագրապետէն, որ յանձնարարէ Շուետի քրիստոնեայ ժողովրդեան օգնել Թուրքիոյ Հայոց: Տ. Մոնտան սիրով կատարեց զիմ խնդիրն, լրագրին Յունուար 27ի թուոյն մէջ գրելով ընդարձակ խմբագրական մի, յորում հիմնուելով իմ յօդուածոց վերայ՝ կ'ողբայ զանտանելի թշուառութիւն հայ քրիստոնէից. շատ սրտաշարժ եւ շատ պերճախօս է իւր յօդուածն: Նոյն թուոյն մէջ Տ. Մոնտան բացաւ նաեւ Հանգանակութիւն ի նպաստ Հայաստանի Հայոց, եւ Յունուար 27ի առաւօտն՝ երբ գնացի ի խմբագրատունն, որպէս զի շնորհակալ ըլլամ Տ. Մոնտանէ, ըսաւ ինձ ուրախութեամբ, որ այլեայլ բարեսէր անձիմբ առդէն իսկ փութացեր էին տալ ոմն 25 ֆրունա (1 քրունա = 1 փրանկ 40 հարիւրորդ), ոմն 30 քրունա, եւ այլն եւ այլն: Կրագիրն շատ ազդեցիկ թերթ մի ըլլալով, կը յուսամ որ Հանգանակութիւնն ըստ ամենայնի կը յաջողի:

Ես զիմ հայրենասիրական պարտս կատարեցի եւ այլ եւս կը կատարեմ յօժարութեամբ: Բայց նկատմամբ այն ազնիւ օտարազգեաց՝ որ առանց նիւթական շահու, պարզապէս յանուն մարդկութեան եւ յանուն քրիստոնէութեան. կը համակրեն Հայոց եւ բանիւ եւ գրով կը պաշտպանին զանոնք, Հայոց պարտքն է որ յայտնեն զիւրեանց երախտագիտութիւնն առ այնպիսի ազնիւ անձինս: Կը խնդրեմ որ անյապաղ շնորհակալութեան նամակ յղէք, կամ յանուն Մշակի, կամ յանուն Տիգրանի Հայ հասարակութեան առ հետեւեալ երկու անձինս ի Ստոքհոլմ:

Առ Monsieur Prof. Ferdinand Schulthess (Շուլթէս), Directeur du Telegrambyrå, Stockholm (Suède): Սա ջերմ բարեկամ է Հայոց, բաւական համարեցէք զայս շփս, վասն զի աւելի բան չկարեմ ըսել:

Առ Monsieur C. O. Montan, Directeur du “Stockholms Dagblad”, Stockholm (Suède). առ սա կարէք գրել գաղղիներէն կամ գերմաներէն. իսկ առ Տ. Շուլթէս՝ գաղղիներէն:

Երեկի թուոյն մէջ ալ կայր յօդուած մի, զոր Ստոքհոլմցի ոմն ուղղած է առ խմբագրութիւն լրագրին ի նպաստ Հայոց:

Ուրախ եմ որ իմ յօդուածներս անօգուտ չեղան: Կը պարսաւեմ զանօրէն Աբդիւլ Համիդն՝ որ կ'ուզէ կամ տաճկացնել զՀայս Հայաստանի, կամ բնաջինջ ընել. բայց աւելի կը պարսաւեմ զքրիստոնեայ տէրութիւնս՝ որ թող կուտան անօրինին ջարդել եւ ջնջել զՀայս:

Աւասիկ թէ ինչպէս կ'աւարտի իմ Conclusionս [եզրակացութիւնս].

“...Il était d’autant plus urgent...” [*.. Առավել քան հրատապ էր...*] այլն:
 Կը սպասեմ շարունակութեան Մշակի Դեկտեմբեր 150 թիւէն սկսեալ: Լաւ
 կ’ըլլայ որ մի եւ նոյն օրը յղէք զնամական առ Տ. Շուլթէս եւ առ Տ. Մոնտան:
 Խորին մեծարանօք մնամ Ձերդ նորայր

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235 Բ,
 վավ. 98:

2

Սիրելիդ իմ Տէր Ա. Աբեղեանց

1 Փետրուար 1896

Հնկալայ զՁեր նամակն 1895 Դեկտեմբեր 16 (հ. տ.) թուականաւ եւ զԱ-
 թանասեանցի «Երեւանի նահանգի բուսականութիւնը»¹, որոյ համար մեծապէս
 շնորհակալ եմ Ձեզ:

Ես հրատարակեցի շար մի յօդուածոց քաղաքիս Stockholms Dagblad
 լրագրին մէջ, Յունուար 13 (A), 15 (B), 17 (C), 21 (D). Կը գտնէք զայնս ներ-
 փակեալ: “Utan hopp?” [*«Առանց հուսի»*] գեղեցիկ յօդուածն (27 Յունուար)
 խմբագրութիւնն գրեց իմ խնդրանօք. ներփակեալ կը գտնէք եւ զայն. նոյն
 թուոյն մէջ “Fran Armenien” նամակն նոյնպէս ես հաղորդած եմ: Խմբագրու-
 թիւնն բացաւ նաեւ Հանգանակութիւն ի նպաստ Հայոց. (տե՛ս “Utan hopp?”
 յօդուածին վերջը):

Մշակի խմբագրութեան հաղորդեցի միայն զգլխակարգութիւնս 4 յօդուա-
 ծոցս գաղղիերէն լեզուաւ, եւ զվերջաբանն, նոյնպէս գաղղիերէն. ծանուցի
 նաեւ որ St. Dagblad Հանգանակութիւն բացած է ի նպաստ Հայոց: Եթէ հա-
 մարձակէիք շուետերէն, գաղղիերէն կամ գերմաներէն նամակ մի գրել առ
 Monsieur C. O. Montan, Directeur du “Stockholms Dagblad”, Stockholm
 (Suède), եւ շնորհակալ ըլլալ այն ջերմ համակրութեանն, զոր կը ցուցնէ առ
 մեր արտասուելի Ազգն, կարծեմ շատ լաւ կ’ըլլար: Ուրիշ երկրի լրագիրներ ա-
 նօրէն Թուրքէն կաշառք կ’ընդունին, որպէս զի պաշտպանեն զԹուրքն եւ վատ
 խօսին Հայոց վերայ, իսկ Տ. Մոնտան՝ պարզապէս յանուն մարդկութեան եւ
 քրիստոնէութեան կը պաշտպանէ զՀայս. քան զայս մեծ ազնուութիւն եւ
 բարութիւն ի՞նչ կրնայ ըլլալ:

Խնդրեմ ողջունեցէք սիրով յինէն զՁեր պատուական հայրն եւ եղբայրն, եւ
 ընդունեցէք զհաւաստիս իմ բարեկամութեան:

Կինս կ’ողջունէ զՁեզ մեծարանօք:

Նորայր

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235 Բ,
 վավ. 99

¹ Նկատի ունի հետևյալը՝ Երեւանի նահանգի բուսականութիւնը, Աշխատասիրեց Յովհ.
 Աթանեսեանց, Երևան, տպ. Պսակ լրագրի, 1881, 96 էջ:

3

Իմ սիրուն եւ հեղ Օրիորդ Մարիս

3 Փետրուար 1896

Ի՞նչպէս արժածեմ ի ձեզ յոյս եւ մխիթարեմ զձեզ՝ երբ ես ինքնին բոլորովին յուսահատ եմ եւ անմխիթար: Դարերէ ի վեր բարդուած յանցանքներու եւ սխալներու պատիժն է զոր կը կրենք, եւ ոչ ուրեք կը տեսնեմ խելացի եւ ճշմարիտ հայրենասէր մի որ կարող ըլլայ դարման մատուցանել մեր անդարմանելի վիճակին: Ո՛հ այդ Պոլսեցի եկեղեցականներդ եւ մեծատուններդ, Ազգին կարծեցեալ առաջնորդներդ եւ երեւելիներդ, ի Պատմութենէ գիտէի թէ ո՛րչափ անմիտ եւ անպիտան մարդիկ եղած են հին օրերուն մէջ, եւ անձամբ ալ հասու եղայ իրենց անմտութեան ու անպիտանութեան 1869-1873 եւ 1879-1882 տարիներուն մէջ: Փախի՛ք այդ անիծեալ երկրէդ, սիրելիդ իմ, փախչելով միայն կարէք ազատիլ, անարգեցէ՛ք Բոսպորի գեղեցկութիւնն ալ, օդն ալ, ջուրն ալ, ամէն վայելքներն ալ: Հաւատացէ՛ք ինձ որ Եւրոպայի յետին գիւղին բնակութիւնն բիւր անգամ ընտրելի է, քան թէ գարշելի մայրաքաղաքիդ բնակութիւնն, ուր մեր հայրերն եւ պապերն աններելի թեթեամտութեամբ հաստատուելով, խարսխուելով՝ կարծած են գտնել զերջանկութիւն: Հայն մեծ թերութիւն մ'ունի, որ է կենցաղասիրութիւնն. կ'աշխատի, կը տառապի որպէս զի ոսկի դիզէ, կեանք վայելէ եւ վայելեցնէ իւրայնոց, բայց չմտածեր որ անապահով երկրի մէջ՝ ի միում վայրկենի թէ՛ յընչից կարէ զրկուիլ, թէ՛ կենաց: Փախի՛ք, սիրելիդ իմ, ազատեցէ՛ք զձեզ, եթէ յԱրեւմուտս դիմելդ դժուար է, Տիփլիս շատ հեռու չէ ձեռնէ. հարուստ չէք, բայց մտացի էք, ուսեալ էք, քաջասիրտ էք, կարէք ձեր աշխատութեամբն ապրիլ, եւ ոչ եւս կը տանջուիք այժմու անտանելի եւ ամենօրեայ կասկածանօքն՝ թէ արդեօք յանկարծակի պիտի կողոպտուի՞ք, պիտի սպանուի՞ք: Ո՛ր էր թէ զձեզ եւ զայլ քանի մի սիրելիս՝ զորս ունիմ ի քաղաքիդ՝ կարենայի հրաւիրել ի Ստոքհոլմ եւ հայթայթել գործ, որպէս զի բարեկարգ երկրի մէջ գո՛հ եւ ապահով ապրէիք: Հայրենիք² չեմ ստանար. կ'երեւի թէ խափանուած է: Ափսոս Արփիարի³: Ո՛ր Գարակէօզեանն է սպանեալն՝ չիմացայ: Արդեօք դժողքն այժմու Պոլսէն ավելի՞ զարհուրելի տեղ է՞ չգիտեմ:

Կինս շատ ուրախ է որ կը սիրէք զինքն. ինք եւս կը սիրէ զձեզ, եւ գորովանօք կը համբուրէ:

Ստէպ ստէպ հաղորդեցէք ինձ զձեր լուրս սիրելիդ իմ Օրիորդ Մարի, վասն զի ձեր վիճակն մեծապէս անհանգիստ կ'ընէ զիս: Սիրով կ'ողջունեմ զՏիկին

² «Հայրենիք» օրաթերթ, լոյս է տեսել 1891-1896 թթ., Կ. Պոլսում, շեշտված դեմոկրատական ուղղության համար հալածվել է սուլթանական կառավարության կողմից:

³ Խոսմն արեւմտահայ արձակագիր, հրապարակախոս, խմբագիր, գրաքննադատ Արփիար Արփիարյանի (1851-1908) մասին է: Խմբագրել է «Մասիս», «Արեւել», «Նոր կյանք», «Հայ հանդես», «Շիրակ» թերթերը, այդ նաև «Հայրենիք» պարբերականը:

մայրդ եւ զՏիկին Զարուհի քոյրդ, ի սրտէ մաղթելով ամենուդ ազատութիւն եւ ապահովութիւն

մնամ միշտ Ձեր

Նորայր

Մատենադարանի արխիւ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235 Բ.,
վավ. 101

4

Սիրեցեալդ իմ Օրհորդ Արշակունի

5 Փետրուար 1896

Հնկալայ զձեր թուղթս Դեկտեմբեր 31ի եւ Յունուար 28ի թուականօք: Ես մեծ յոյս չունէի որ առատ հունձք պիտի գտնէիք ի Մանչեստրը, եւ ոչ իսկ ի Լոնդոն. վասն զի գիտէի որ արդէն իսկ երկու Հայ գաղթականութիւնքդ նպաստած էին մեծամեծ գումարներով: Բայց ո՛րչափ եւ ո՛րչափ կը գտնուին յայլեւայլ տեղիս մերազգի «ոսկումը բեռնաւորեալ էշեր» որ փող մի անգամ չեն տար յօգուտ հայրենեաց եւ սովամահ ողորմելեաց: Յաւեցայ լսելով որ «տէր-տէրական» խնդիր կայ ի Մանչեստրը եւ թէ Հ. Պարոնեան⁴ պարտաւորեալ է հեռանալ:

Քաղաքիս “Stockholms Dagblad” լրագրին մէջ հրատարակեցի շար մի յօդուածոց (շուետերէն) Հայոց խնդրոյն մասին, Յունուար 13, 15, 17, 21: Խմբագրապետն իմ խնդրանօք գրեց նաեւ ընդարձակ եւ շատ գեղեցիկ յօդուած մի Յունուար 27 ի թերթին մէջ, մեծ համակրութիւն ցուցանելով մեր ազգին եւ յանձնելով Շուեթի քրիստոնէից որ օգնեն Հայոց քրիստոնէից. այս նպատակաւ բացաւ նաեւ Հանգանակութիւն ի նպաստ Հայոց, զորոյ արդիւնս յուսամ քանի մի օրէն կը հրատարակէ: Հաւաքեալ դրամն պիտի յղուի առ Ուէստմինստրի⁵ դուքսն: Լրագրին սիրով պիտի հիւրընկալէ զո՛ր եւ է յօդուած որ հաղորդեմ զՀայոց: Եթէ Դուք հաճէիք ուղղել թուղթ մի (գաղղիերէն) առ Monsieur C. O. Montan, Directeur du “Stockholms Dagblad”, Stockholm (Suede), ըսելով որ Հայ աղջիկ մի էք եւ լսած էք որ ամենայն ազնուութեամբ Տ. Մոնտան կը պաշտպանէ զՀայս եւ յօգուտ նոցա կ’աշխատի, եւ թէ շնորհակալ էք իւր անչափ մարդասիրութեան, կարծեմ շատ ախորժելի կ’ըլլայ Տ. Մոնտանի ձեր գիրն:

⁴ Խոսքը Սուփիաս (Հովհաննէս) Պարոնյանի (1831-1903) մասին է՝ բանասէր, Վիեննայի Միխիթարյան Միաբանության անդամ: 1895 նշանակվել է Մանչեստրի (Անգլիա) հայերի հոգևոր առաջնորդ:

⁵ Վեստմինսթեր [Westminster]՝ վանք, Լոնդոնի պատմական շրջանում, Թեմգայի ձախ ափին: Վեստմինսթերում են գտնվում Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր կառավարական հիմնարկությունները՝ պառլամենտը, նախարարությունները, վարչապետի նստավայրը, թագավորների նստավայր Բեֆինգհեմյան պալատը, Վեստմինսթերյան տաճարը:

Գեղեցիկ է մտածութիւնդ որով կը փափագիք հիւանդներու եւ գիւղացիներու նուիրել զձեր կեանս: Կինն Հրեշտակ մի է որ տառապեալ մարդկութեան արտասուքը կը սրբէ, ցաւերը կը մոռացնէ, կը մաղթեմ ձեզ զօրութիւն եւ կատարեալ յաջողութիւն:

Շնորհակալ եմ լուսանկարիդ: Ի «տեսութիւն» կը գրէք ինձ ձեր կրկին թղթոց մէջ ալ. ուրախ կ'ըլլամ եթէ փափագ ունիք ի Ստոքհոլմ գալու, եւ աւելի ուրախ՝ եթէ զփափագդ իրագործէք. կինս կը հանէ յայնժամ զձեր կենդանագիրն՝ անխոժոռ՝ առանց «բարբարոս Թուրքերու բանակին» ազդած զարհուրանաց, ես եւս կը խօսիմ ձեր հետ մտերմաբար զանազան կարեւոր նիւթոց վերայ՝ մերթ ես զձեզ, մերթ դուք զիս տեղեկացնելով:

Մեր բանն յուսահատ է, սիրեցեալդ իմ Օրիորդ Արշակունհի, եթէ Հայաստան աւերակաց եւ դիականց կոյտ մի դառնայ, եւ Հայաստանէն դուրս՝ միայն Ձեթուն մի կանգուն մնայ իւր 20-25,000 հայերով: Ես չեմ հաւատար Հայաստանի փրկութեան մինչեւ որ չկործանի անիծեալ Թուրքաց տէրութիւնն, մինչեւ որ անօրէն մահմետականք բնաջինջ չըլլան ի մեր հայրենի աշխարհէն:

Դեկտեմբերի 23ին գրեցի առ Comité Anglo-Arménien [Անգլա-Հայկական կոմիտե] ի Լոնդոն, որպէս զի բարեհաճին յղել առ իս լուրս, տեղեկութիւնս, documents [փաստաթղթեր], եւ այլն, եւ ես հրատարակեմ զայնոսիկ ի Stockholms Dagblad. արժանի չեղայ պատասխանոյ: Իրաւունք չունէի՝ ըսելու թէ «ցրուած ոյժերը միացնել չենք գիտեր»:

Ողջ եղիք Սիրելիդ իմ: Ձերդ ի սրտէ

Նորայր

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235 Բ., վավ. 102

5

Սիրեցեալդ իմ Օրիորդ Արշակունհի

18 Փետրուար 1896

Յղեցի Ձեզ զերեկի Stockholms Dagblad լրագրի թիւն. 6դ երեսին 2դ սիւնակին ստորոտն կ'ըսէ բաւականապէս թէ որչափ ախորժելի եղած է Տ. Մոնտանի ձեր գիրն, որմէ շատ ախորժեցայ ես իսկ: Պիտի յղեմ զայն եւ առ Մշակ. հաղորդե՞մ զանունդ թէ լռեմ, խնդրեմ ծանուցանէք ինձ փութով: Ի նմին երեսի Den armeniska fröegan երկար յօդուածի վերնագիրն կը նշանակէ La question arménienne [հայկական հարց (չվեդերեն եւ ֆրանսերեն)]:

Ձերդ ի սրտէ

Նորայր

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235 Բ., վավ. 103

6

Սիրեցեալդ իմ Օրհորդ Արշակունի

6 Մարտ 1896

Հնկալայ զՁեր թուղթս Փետրուար 17ի եւ 22ի, նոյնպէս զանգղիական հրատարակութիւնսն զորս յղեցիք երկու անգամով. շնորհակալ եմ մեծապէս:

Stockholms Dagbladի երեկի թուոյն մէջ հրատարակեցաւ Առաջին ցանկն նուիրատուութեանց ի նպաստ Հայոց. գումարն է 1983 քրունա, 75 էօ-ռէ, այսինքն գրեթէ 110 ստեռլին: Մեծագոյն նուէրն է 300 քրունա (1 քրունա = 1 փրանկ 40 հարիւրորդք), փոքրագոյնն՝ 1 քրունա. Տ. Մոնտան նուիրած է 25 քրունա: Աւասիկ լրագրապետ մի՞ որ ոչ միայն ձրի կը պաշտպանէ զՀայս իւր թերթին մէջ, այլ եւ յօգուտ նոցա դրամ եւս կը նուիրէ՝ այսպիսի ազնիւ անձ մի զձեր եւ զիմ միայն շնորհակալիս ընդունեցաւ: Դրամն լաւ է. բայց լոկ դրամ չբաւեր. բիւրաւորք կոտորեցան, եւ թերեւս կոտորին. բիւրաւորք ալ տաճկացան, եւ պիտի տաճկանան եթէ Անգղիա բանիւք միայն շատանայ, եթէ Ռուսիա անգործ մնայ: Ես բոլորովին անյոյս եմ. Հայութիւնն պիտի ջնջուի Թուրքի Հայաստանէն: Մեր նախորդաց անմտութիւնն եւ սգիտութիւնն ահա թէ ուր պիտի հասցնէր զմեզ: Թող Պոլսի հայ երեւելիներն շարունակեն լիզել զոտս անօրէն Աբդիւլ Համիդի. թող եկեղեցական եւ աշխարհական առիթ չփախցնեն նախատել եւ հարուածել զկաթողիկէոյ եկեղեցին եւ զբողոքական եկեղեցին: Թէ այսչափ համակրութիւն ստացանք մեր ներկայ աղետալի վիճակին մէջ յերոպայի եւ Ամերիկայի քրիստոնէից, շնորհիւ կաթողիկէոյ Հայոց եւ բողոքական Հայոց է: Եթէ ի կաթողիկէոյ եկեղեցւոյն բաժնուած՝ գոնէ յունական եկեղեցւոյ հետ մի ըլլայինք, Յույնք եւ Ռուսք ձեռն կուտային մեզ:

Կարդացի լրագիրս⁶ որ Հռոմայ Պապն⁷ 75,000 փրանկ նուիրած է Հայոց:

Figaro լրագրին 27 Փետրուար թուոյն մէջ ալ կարդացի որ 3-4 շաբաթուան մէջ 82,000 փրանկ նուիրած է առ Père Charmetant, Directeur des Ecoles d'Orient [Հայր Շարմըտան, Արեւելյան դպրոցների տնօրեն], յօգուտ Հայոց. թող զհազարաւոր ստեռլինս Անգղիացի բողոքականաց, եւ զ21/2 միլիոն փրանկն Ամերիկացի քրիստոնէից: Տեղեկացայ, որ E. Drumont (Հրէից

⁶ Խոսքը վերաբերում է Վիեննայում (1887-ից) լոյս տեսնող «Հանդէս Ամսօրեայ» հայագիտական հանդէսին, տե՛ս 1896 ապրիլ, էջ 123:

⁷ Հռոմի Պապ Լեոն 13-րդ (1810-1903), գահակալել է 1878-1903 թթ.: 1896 թ. իրադարձությունների ժամանակ տեղեկացված լինելով Համիդյան կոտորածների մասին, Լեոն 13-րդը սուլթանին կոչ էր արել վերջ տալ հայերի հանդէպ իրականացվող ցեղասպանությանը և զթույնն ցուցաբերել:

թշնամին) իւր La Libre Parole⁸ լրագրին 26 Փետրուարի մէջ յօդուած մի հրատարակած է ի նպաստ Հայոց: Եթէ Տ. Մոնտանի նման ձրի գրած է Drumont, ամենայն շնորհակալութեան եւ երախտագիտութեան արժանի է: Անգղիոյ Հայք անտարակոյս կը յայտնեն զիւրեանց շնորհակալիս առ ամենայն օտարազգիս որ կ'աշխատին յօգուտ մեր ամենաթշուառ Ազգին:

Տրտմեցայ լսելով որ դժոխքէն՝ ի Կ. Պոլսէ ազատած՝ պիտի դառնաք ի դժոխսդ:

Ձանգղիւրէն գրութիւնսդ հաղորդեցի Տ. Մոնտանի՝ որպէս զի առնու ինչ որ կը յօժարի: Ես եւս կը հաղորդեմ նմա (թարգմանութիւններ) այլ եւ այլ տեղեկագիրս՝ որ հեռաւոր եւ խոտոր ճանապարհներէ կը հասնին յիմ ձեռս:

Ողջ եղեք, Սիրելիդ իմ Օրիորդ Արշակունհի, եւ ինձ նման մի՛ յուսահատիք. դուք քան զիս յոյժ մանկագոյն էք, եւ թերեւս տեսնէք զմեր Ազգին լաւ օրերն զորս ես տեսնելու յոյս չունեմ: Ես յոգնած եմ յանապատի քարոզելէ. միակ միսթարութիւնս այն է որ յետ մահուս պիտի փնտռուիմ, բայց կարելի է թէ այս եւս սուտ միսթարութիւն է:

Ձերդ

Նորայր

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, քղթ. 235 Բ., վավ. 106

7

Սիրեցեալդ իմ Օրիորդ Արշակունհի

20 Մարտ 1896

Հնկալայ զՁեր ամսոյս 11ի թուղթն. նոյնպէս զArménie,⁹ Հնչակ,¹⁰ եւ այլեւայլ գաղղիւրէն եւ անգղիւրէն լրագրաց հատուածներն, եւ զBlue Book [Կապույտ գիրքը] մեծապէս շնորհակալ եմ: Շնորհակալ եմ նաեւ որ թելադիր եղած էք ձեր ծանօթներուն երախտագիտական գիր ուղղել առ Տ. Մոնտան, որոյ լրագիրն կը շարունակէ հրատարակել տեղեկութիւնս զմեր ցաւալի վիճակէն, եւ յորդորել զՇուեռացիս որպէս զի մասնակցին հանգանակութեան: Երե-

⁸ Eduard Adolphe Drumont (1844-1917)՝ ֆրանսիացի գրող, լրագրող: 1892-ին Փարիզում հիմնադրել է «La Libre Parole» [Ազատ խոսք] քերթը: Այն լոյս է տեսել մինչև 1924 թ., ունեցել է ֆաղափական ուղղվածություն:

⁹ «Arménie»՝ ֆաղափական գրական լրագիր: Լոյս է տեսել 1885-1923 թթ. Մարսելում: Նկարագրել է արևմտահայերի ծանր վիճակը և մտանք նախապատրաստել ազգային-ազատագրական պայքարի, հույսը չկապելով եվրոպական տերությունների հետ:

¹⁰ «Հնչակ»՝ հասարակական-ֆաղափական ամսաթերթ, Հնչակյան կուսակցության կենտրոնական օրգան: Լոյս է տեսել 1887-1915թթ.: Պրոպագանդվել է Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու գաղափարը, լուսաբանել Հայկական հարցը, արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարը:

կի երեկոյան թուոյն մէջ կար երկար յորդոր մի (ամբողջ մի սինակ) այս նպատակաւ:

Շատ հետաքրքիր էի տեսնել Հնչակի թիւ մի. ուրախ եմ որ ծանօթացուցիք ինձ զթերթդ: Ինձ այսպէս կ'երեւի որ լաւագոյն էր հրատարակել եւրոպական լեզուաւ (կամ լեզուներով) եւ ձրի յղել առ գլխաւոր եւրոպական եւ ամերիկեան լրագիրս: Երկու տարիէ ի վեր ամենակարեւոր երեւցած էր ինձ հրատարակել այլեւայլ լեզուներով գիրք մի զՀայոց եւ զՀայ խնդրոյն, ամփոփելով զմեր Պատմութիւն, Աշխարհագրութիւն, Գրականութիւն, Վաւերական վկայութեամբք մեր պատմագրաց. նկարագրել թէ ո՛րչափ արիւն թափած են Հայք Քրիստոսի սիրոյն համար: Այլոց եւս հաղորդեցի զիմ մտածութիւն: Պէտք էր իբրեւ շարունակութիւն նոյն գրոց հրատարակել հետզհետէ գարշելի Համիդին հրամայած ջարդերուն մանրամասնութիւնները, պաղատել քրիստոնէայ ժողովրդոց (եւ ոչ թէ Տէրութեանց) զթուփիւնը եւ օգնութիւնը: Երբեք այսպիսի անողոք հալածանք կրած չէինք. վերջին հարուածն է որ կը տրուի մեր ոգեսպառ Ազգին: Պէտք էր նոյնպէս ունենայինք կեդրոնական մասնաժողով մի եւ խելացի գլխաւոր մի, որպէս զի ամենայն հայրենասէր Հայք կեդրոնին հետ կապուած՝ մի եւ նոյն ուղղութեամբ աշխատէին եւ միացնէին իրենց ոյժերն:

L'Arménie 1 Mars թուոյն մէջ կարդացի որ Drumont կոչեր է զանօրէնն Abd-ul-Hamid le Massacreur [Աբդուլ Համիդ ջարդարար], եւ եւս իմ յօդուածոյս մէջ կոչեցի զնա Abd-ul-Hamid le Sanguinaire [Աբդուլ Համիդ արյունարբու]. բայց Տ. Մոնտան չհամարձակեցաւ եւ ջնջեց:

Արփիար գաղղիական շոգենաւով փախեր է ի Կ. Պոլսէ (Մշակ, 20 Փետրուար)¹¹: Կը մաղթեմ որ յաջողեք ապահովել զՁեր վիճակն յԱնգղիա կամ ի Պարիս, եւ պէտք չունենաք դառնալոյ ի Պոլիս: Պէտք է որ Հայք փախչին ի Պոլսէ, փախչին ի Հայաստանէ. ազատութեան ուրիշ ճար չկայ:

Ողջ եղիք, Սիրելիդ իմ Օրիորդ Արշակունի. իբրեւ բարի եւ ազնիւ Հայ աղջիկ շարունակեցէք աշխատել յօգուտ մեր արտասուելի եղբարց. խօսեցէք եւ գրեցէք Ձեր ընտիր մտօք եւ ամենալաւ սրտիւ, մաքառելով ընդդէմ տգիտութեան, այն թանձր տգիտութեան՝ որու զոհ եղած է մեր եղկելի Ազգն:

Ձերդ ի սրտէ

Նորայր

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235 Բ., վավ. 110

¹¹ Հայկական ջարդերի ժամանակ, 1896թ., Արփիար Արփիարյանը խուսափելով քուրմական կառավարության հալածանքներից անցել է արտասահման (եղել Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Շվեյցարիայում) և այնտեղ շարունակել ակտիվ գործունեությունը:

8

Սիրեցեալդ իմ Օրհորդ Արշակունի

1 Մայիս 1896

Հնկալայ գծեր թուղթն Ապրիլ 14 ի եւ գէշակի 7^ր թին, այս առաւօտ ընկալայ գ⁸ թին եւ գ⁹ոհրապի Haik and Belus [Հայկ եւ Բել]: Շատ շնորհակալ եմ:

Stockholms Dagblad հրատարակեց իւր Ապրիլի 8 թուոյն մէջ որ ի նպաստ Հայոց հանգանակեալ դրամէն յղեր է 100 ստեռլին առ Ուէստմինստրի դուքսն, եւ թէ ի դիմաց դքսին՝ Edward Atkin շնորհակալութեան գիր ուղղեր է առ խմբագրութիւնն: Atkinի նամակն հրատարակեալ էր շուետերէն թարգմանութեամբ նոյն թուոյն մէջ: Atkin կը գրէ թէ 100,000 ստեռլինի պէտք կայ, եւ կը խնդրէ ի խմբագրութենէն որ ի Ստոքհոլմ հաստատուի Մասնաժողով մի Շուետի համար, եւ կղերն բարեհաճի աջակցիլ հանգանակութեան գործոյն:

Շուետի հեռաւոր երկրին մէջ Հայոց համար համակրութիւն ստանալ՝ դժուարին ձեռնարկութիւն էր: Ես սակայն փորձեցի իմ երկու յօդուածներովս Aftonbladet մէջ, եւ երբ St. Dagblad առաջարկեց ինձ որ շար մի յօդուածոց գրեմ սիրով յանձն առի: Տեսնելով որ S. Մոնտան ինքնաբերաբար յօժարեցաւ հանգանակութիւն բանալ լրագրին մէջ, կարեւոր համարեցայ ծանուցանել զայս այլեւայլ թղթակցացս՝ որպէս զի բարեհաճին շնորհակալութիւն յայտնել առ լրագրին, եւ իրենց երախտագիտութեան արտայայտութեամբ յորդոր եւ գրգիռ մատուցանեն Շուետացւոց որ նուիրեն մտադիր զիւրեանց նպաստն: Թղթակիցներէս միայն դուք միշտ ազնիւ, փութացայք կատարել զիմ փափագն. միւսներն՝ եւ ոչ պատասխան արժանի համարեցան գրել: Կը ցաւիմ որ եւ ոչ այն անձինք առ որս դուք դիմեցիք՝ յօժարեցան երկտողիւ շնորհակալ ըլլալ S. Մոնտանի: Ձեր նամակն՝ որ սրտանց գրուած էր՝ շատ լաւ տպաւորութիւն գործած էր իմ ծանօթներուս վերայ. կը յուսայի որ այնպիսի քանի մի նամակներ կ'արժարժէին զհամակրութիւն Շուետացւոց: Այլ եւս յոյս չունիմ որ հանգանակութիւնն յաջողութեամբ շարունակուի:

Հայերէն Հնչակներն եւ Արմենիաներն բոլորովին անօգուտ հրատարակութիւնք են ըստ իս: Մեծատուններն՝ որ չեն պակսիր Հայոց մէջ՝ պէտք էր որ առատ դրամ նուիրէին, որպէս զի այլեւայլ կարող անձերէ խմբագրեալ լրագիր մի զանազան եւրոպական լեզուներով հրատարակուէր եւ ձրի յղուէր առ ամենայն գլխաւոր լրագիրս յեւրոպա եւ յԱմերիկա: Իսկ Ապտակն¹² վնասակար հրատարակութիւն է. սգաւորութիւն եւ խեղկատակութիւն չկարեն ի միասին

¹² «Ապտակ»՝ երգիծական-փառական ամսագիր, Հնչակյան կուսակցության օրգան: Լույս է տեսել 1894-1896-ին Աթենքում, ապա Լոնդոնում: Շոշափել է արևմտահայերի փառական, ազատագրական խնդիրները:

կալ. մենք պարտական էինք ներկայացնել զմեզ քաղաքակիրթ աշխարհի իբր մարտիրոս ազգ, գթութիւն եւ օգնութիւն պաղատիլ. երգիծաբանութիւնն բնաւ չարմարիր մեր արդի ամենատխուր կացութեան:

Կը կարդա՞ք եւ կ'սիրէ՞ք զգրաբար Հայերէնն: Այժմ յէջմիածին ընդ մամլով է իմ ընդարձակ երկասիրութիւնս Կորին Վարդապետ եւ Նորին Թարգմանութիւնք, Գիրք Մակաբայեցոց, Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս եւ Փաւստոս Բիւզանդ: Երբ հրատարակուի սիրով կը յղեմ ձեզ:

Գիտէք որ Հոռովմայ Պապն 75,000 փրանկ նուիրեց յօգուտ Հայոց: Տեղեկութիւն ունի՞ք յայն վատ յօդուածէ զոր այս առթիւ գրեր է Ն. Քարամեանց (կարծեմ յ'Արարատ ամսագրի էջմիածնի): Ես ի մասնէ տեղեկացայ Ամսօրեայ Հանդիսի միջոցաւ (Ապրիլ, երես 123ա), որ հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ, ճիշտ իմ գաղափարացս համեմատ. «Եւ կը զարմանա՞նք դեռ թէ Հայը կողմնակիցներ ու համակիրներ չունի եւրոպական ազգին մէջ»: Ահա ապտակի արժանի Հայ մի Քարամեանց. վա՛տ մարդ:

Յուսամ, Սիրեցեալդ իմ Օրիորդ Արշակունի, որ քաջառողջ էք այժմ: Կը մաղթեմ որ միշտ առողջութիւն եւ հանգստութիւն վայելէք եւ մնամ

Ձերդ ի սրտէ

Նորայր

Յ. Գ. Տ. Մոնտան փափագեցաւ տեսնել զBlue Book [Կապույտ գիրքը], եւ փոխ տուի նմա: Դիտաւորութիւնն էր նոր խմբագրական մի հրատարակել զՀայոց: Աւաղ որ 3-4 միլիոն ազգի մէջ երկու Հայ միայն գտնուեցանք որ շնորհակալութիւն մատուցանենք այսպիսի բարեսիրտ անձի:

Մատենադարանի արխիւ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, քղթ. 235 Բ.,
վալ. 114

9

Սիրեցեալդ իմ Օրիորդ Արշակունի

26 Մայիս 1896

Հնկալայ զՁեր թուղթն ամսոյս Տի թուականաւ, զArménie Մայիս 1ի, եւ զCharmetant քահանայի սգալից Martyrologén [Նահատակների պատմութիւն]. զ Arménie փոխ տուի Տ. Մոնտանի, որ իրեն համար բոլորովին անձանօթ հրատարակութիւն մի էր, իսկ զMartyrologén նուիրեցի. ինձ համար ա՛յլ օրինակ մի ապսպրած եմ գրավաճառիս, որ յուսամ կը հասնի ի մօտոյ: Տ. Մոնտան ըսաւ որ պիտի հրատարակէ նոր յօդուած մի զՀայ խնդրոյն: Պարիսի Հայ Օրիորդաց շնորհակալութեան նամակն կ'երեւի թէ հասած չէ ի ձեռս Տ. Մոնտանի, ապա թէ ոչ կը հրատարակէր զայն, կամ գոնէ ինձ կը ծանուցանէր:

Մշակ ի Daily News¹³ առնչով կը հաղորդէ թէ Հ. Ալիշան¹⁴ միջնորդութիւն կը կատարէ ընդ Վատիկան եւ ընդ Իզմիրլեան Պատրիարք¹⁵ առ ի միաւորել զՀայս ընդ կաթողիկէ եկեղեցւոյ:¹⁶ Երանի թէ վաղ միացեալ ըլլալինք կամ ընդ Յոյն եկեղեցւոյ կամ ընդ Հռովմեականին. մեր Ազգին դժբախտութեան միակ պատճառն եղած է մեր կղզիացեալ դիրքն ի քրիստոնէութեան, ոմանց համար հերձուածող, այլոց համար հերետիկոս: Իմ կարծեօք մեր շահն զայն կը պահանջէ նախամեծար ընտրենք միաւորիլ ընդ Յոյն եկեղեցւոյ ի պատճառս Ռուս Տէրութեան: Թող Ազգին երեւելիներն եւ իմաստուններն որոշեն ինչ որ լաւագոյն կը համարին. ես միշտ փափագող եղած եմ մեր Ազգին բարւոյն, միշտ սիրող, միութեան, հարուածիչ տգիտութեան եւ կամակորուրթեան. Սակայն իմ շուրջս ուրիշ բան տեսած չեմ, եթէ անտարբերութիւն, անզգայութիւն, տխմարութիւն, նիւթապաշտութիւն եւ չարութիւն:

Մինչդեռ երկու տարիէ ի վեր ամէն օր կը մաղթէի որ անիծեալ Աբգիւլ Համիդն սատակի կամ շանթաճար, կամ անդնդակուլ, կամ ժանտախտիւ, կամ վրիժառու դանակաւ, ահա Նասրէդդինն է որ զոհ չ'երթայ գնդակի: Եւ կ'ըսեն թէ Աստուածային Նախախնամութիւնն է որ կը հսկէ աշխարհիս վերայ. գեղեցիկ Նախախնամութիւն՝ որ բիրաւոր անմեղներու սոսկալի կոտորածները անպատիժ կը թողու, եւ անօրէն արինարբու դահիճն՝ փառօք եւ պատուով յղփացեալ անուշ անուշ կը հեշտանայ ի գիրկս իւր կիներուն:

Կարդացի զՀայկին: Եթէ բանաստեղծն ծանուցած չըլլար զիւր անունն, ես պիտի կարծէի թէ կը կոշուի Մանուկ Տիրացուեան, կամ Տիրացու Մանուկեան: Ո՛հ մեր Ազգին անբժշկելի տիրացութիւնն:

Ողջ եղեք, Սիրելիւ իմ Օրիորդ Արշակունցի, եւ գիտցէք զիս

Ձերդ ի սրտէ

Նորայր

Մատենադարանի արխիւ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, քղթ. 235 Բ.,
վավ. 118

¹³ “Daily News” [«Օրվա նորություններ»], լույս է տեսել Նյու Յորքում 1855- 1906թթ.: Թերթը հիմնադրել և հրատարակել է կոնգրեսական Բենջամին Վուդը (1820-1900):

¹⁴ Գևորգ Ալիշան (1820-1901)՝ Վենետիկի միաբանության անդամ 1838-ից: Հայ բանաստեղծ, բանասեր, պատմաբան, թարգմանիչ:

¹⁵ Մատթեոս Իզմիրլյան (Մատթեոս Եպիսկոպոս, 1845-1910)՝ ատվածաբան, Պոլսի հայոց Պատրիարք (1894-1896), հայոց կաթողիկոս 1908-ից:

¹⁶ Սույն տեղեկությունը կոշտ արձագանքի է արժանացել Մայր Աթոռի կողմից. «Այդպիսի միաբանություն հաստատելը Հայաստանեայց եկեղեցու կանոններով վեր է որեւէ հոգետու պետի իրաւասութիւններից եւ Սրբազան Իզմիրլեանն այն անձը չէ, որ այդպիսի ձեռնարկութիւններ սկսէ: Հայաստանեայց եկեղեցին սովոր է նահատակուիլ, բայց երբէք շեղուիլ իւր աւանդութիւններից», տե՛ս Արարատ, 1896, Ապրիլ, էջ 191:

Սիրեցեալդ իմ Օրիորդ Արշակունի

8 Ապրիլ 1896

Ինչպէս ծանուցած էի ձեզ Յունիս 14ի նամակաւ, նոյն ամսոյս 16ին մեկնեցայ ի Պետրբուրգ՝ ուր մնացի մինչեւ ի 28 Յուլիսի եւ 31ին դարձայ ի Ստոքհոլմ: Ի դարձիս գտայ զձեր նամակն Յունիս 12ի որ ինձ կը սպասէր: Երէկ տեսնուեցայ Տ. Մոնտանի հետ: Տ. Մոնտան եւս բացակայ էր ի Ստոքհոլմէ, եւ երբ Յուլիս ամսուն կը դառնայ ի քաղաքս՝ կը գտնէ զշնորհակալեաց գրութիւնս Պարիսի Հայ Օրիորդներուն եւ Աղեքսանդրիոյ Հայ գաղթականութեան. Stockholms Dagbladի Յուլիս 22ի երեկոյեան թուոյն մէջ (երես 2, սիւնակը 2-3) կը հրատարակէ «Հանգանակութիւն ի նպաստ Հայաստանի սովելոց» վերնագրին ներքեւ զ50 ստեպլինի ընդունագիրն զոր յղած է նմա Edward Atkin ի դիմաց Ուէստմինստրի դքսին, եւ ապա կը ծանուցանէ թէ խմբագրութիւնն ստացած է շնորհակալութեան գիր ի Պարիսի Հայ Օրիորդաց (armeniskorna i Paris) եւ յԱղեքսանդրիոյ բազում Հայ գաղթականաց: Միայն վերջնոցս նամակին սկզբնաւորութիւնը հրատարակած է շուետերէն. «Չկարացի ամբողջապէս հրատարակել, ըսաւ, վասն զի շատ գովեստներ տրուած էին թէ ինձ եւ թէ լրագրիս»: Կը տեսնէք թէ որչափ համեստ է Տ. Մոնտան: Աղեքսանդրիոյ նամակին ստորագրողներն խնդրէր են ի Տ. Մոնտանէ որ եթէ հրատարակէ զիրեանց գրութիւնն՝ յղէ օրինակ մի ի լրագրին յայն թուոյն: Տ. Մոնտան յղեր է ցոյց տուած հասցէին, բայց յանձնեց ինձ այլ եւս 2 օրինակ, զորս պիտի առաքեմ ձեզ որպէս զի հաճիք յղել կրկին անգամ յԱղեքսանդրիա՝ եթէ ստացած չեն զ'արդէն առաքեալն:

Տ. Մոնտան սիրով պիտի տայ ձեզ զիւր լուսանկարն քանի մի օրէն. նոյնպէս եւ ես պիտի յղեմ ձեզ զիմա հանդերձ լրագիրներով՝ երբ ստանամ զպատասխան նամակիս: Շնորհակալ եմ L'Arménieի Յուլիսի 1 թուոյն:

Ունիմ զLes Massacres d'Arménie [հայկական կոտորածները]. կարգացի զՅառաջաբանն Clémenceauի¹⁷, բայց զմնացեալսն պիտի չկարդամ, վասն զի սիրտ չունիմ. տուի Տ. Մոնտանի: Շատ գոհ չեղայ ի Յառաջաբանէն. աւելի քրիստոնեայ, ավելի քաղաքագէտ, աւելի պերճախօս գրչի պէտք էր յանձնել. բայց ամենայն ուրեք անօգնականքս պէտք է շնորհակալ ըլլանք ոեւէ ձայնի որ կը հնչէ ի մեր պաշտպանութիւն: Աւասիկ այսպիսի գրոց հրատարակութիւնն էր զոր ես 1894է ի վեր կը բաղձայի, եւրոպական ամէն լեզուներով եւ ձրի բաշխելով. դժբախտաբար ոչ ոք կարեւորութիւն տուաւ իմ խորհրդոց:

Ի խնդրոյ Ուէստմինստրի դքսին՝ St. Dagblad բացաւ երէկ հանգանակութիւն ի նպաստ կրեւտացոց: Ամէն անգամ որ կը կարդամ զանօրէն թուրքերու ջարդուիլն՝ սիրտս կը զովանայ:

¹⁷ Georges Benjamin Clemenceau [Ժորժ Բենժամեն Կլեմանսո] (1848-1929)՝ ֆրանսիացի պետական գործիչ, գրող, 1906-1909 և 1917 թթ. եղել է Ֆրանսիայի վարչապետը:

Շնորհակալ եմ ձեր բարեկամական յորդորներուն. բայց իմ յուսահատութիւնս շատ մեծ է. մեր փրկութիւնն անհնար կ'երեւի ինձ. երանի թէ խաբուիմ:

Մաղթելով ձեզ քաջողջութիւն եւ զորութիւն, եմ ի սրտէ ձերդ

Նորայր

Յ. Գ. Յղեցի թղթոյս հետ զիմ լուսանկարն եւ զՁ լրագիրսն: Շնորհակալ եմ որ ի Պարիսէ եւ յԱղեքսանդրիոյ երախտագիտութեան արտայայտութիւն հասցընել տուիք առ Տ. Մոնտան:

Կը սիրեմ զձեզ, Սիրելիդ իմ Արշակունհի

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, քղթ. 235 Բ., վավ. 135

11

Իմ սիրուն Օրիորդ Մարիս

12 Սեպտեմբեր 1896

Երէկ ընկալայ զթուղթդ Աւգոստոս 19/31 թուականաւ, եւ կը փութամ խնդակցիլ Ձեզ որ ողջ էք: Կ. Պոլսի վերջին կոտորածն¹⁸ սարսափեցուց զիս, եւ սաստիկ կը տագնապէի մտածելով Ձեր եւ այլ քանի մի սիրելեաց վերայ զորս ունիմ ի քաղաքիդ: Ուրախ եմ որ դուք ողջ էք, բայց միւսնե՞րն. ինչ անհոգ մարդիկ են որ չեն գրեր ինձ: Փախի՛ք յանիծեալ երկրէդ, Սիրելիդ իմ, դարձեալ կ'ըսեմ. գոնէ առ այժմ փոխադրուեցէք ի Պերա,¹⁹ որ աւելի ապահով է քան զգիւղդ. փախի՛ք, փախի՛ք, փախի՛ք: Մեզ համար յոյս չկայ: Ի՞նչ շահեցանք 50-60 հազար Հայոց ջարդերովն. ի՞նչ շահեցանք անցեալ տարուոյ Սեպտեմբերի կոտորածին²⁰. Ի՞նչ պիտի շահինք վերջին 10,000 անմեղներու քստմեղի սպանութեամբն: Ոչ ինչ. ես յոյս չունիմ. եւ անմտութիւն կը համարիմ արեան հեղեղներ թափել՝ քանի որ այդ արեան վրէժը խնդրող եւ լուծող չկայ: Զմեզ կոտորող գազաններն յանցանք չունին. միակ յանցաւորն Եւրոպա է որ անտարբեր աչօք կը նայի մեր յուսահատ մաքառման. անիծեա՛լ վեց տէրութիւններն, անիծեա՛լ եւ Բարթողիմէոսն, Նուրեանն²¹ եւ իրենց համախոհներն. սատկի Բարթողիմէոսն շան պէս, գայլ եւ ոչ հովիւ իւր մարտիրոս ժողովրդեան:

¹⁸ Խոսքը 1896 թ. օգոստոսի 14-16-ին Կ. Պոլսում թուրքերի կազմակերպած կոտորածի մասին է, որի ժամանակ մայրաքաղաքում կոտորվեց ավելի քան 10 հազար հայ:

¹⁹ Պերա (Բերա)՝ Կ. Պոլսի եվրոպական մասը:

²⁰ Խոսքը 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին Կ. Պոլսի Պապ-Ալիի հրապարակում տեղի ունեցած արյունալից դեպքերի մասին է: Միայն այդ օրը մայրաքաղաքում սպանվեց շուրջ 2000 հայ՝ Հնչակյանների կազմակերպած խաղաղ ցույցի մասնակիցներ (ցույցը նպատակ ուներ թուրք կառավարությանը ստիպելու կենսագործել խոստացած «Մայիսյան բարենորոգումները», սակայն այն վերածվեց թուրք ոստիկանության ու զորքերի ձեռքով հայերի սպանողի): Նույն ամսին զանգվածային շարժեր տեղի ունեցան նաև Տրապիզոնում (սեպտ. 26-ին) և Բաբերդում (սեպտ. 30-ին):

²¹ Նուրյան Հովհաննես (Օհաննես, 1839-1900)՝ դատավոր, դիվանագետ, երկրագործական դրամատան նախագահ, ֆաղաֆային ժողովի ատենապետ:

Կը խնդրեմ որ Զեր ազգական կամ բարեկամ մի շնորհ ընէ տեղեկանալ ի կաթողիկէոյ Հայոց Պատրիարքարանէն թէ ո՞րչ է իմ Ագապ քոյրս, ո՞րչ է իմ Կոմիտաս հօրաքենոորդիս (Ժամագործ, եղբայր Հայր Գարեգին՝ որ է միաբան Ս. Ղազարու) եւ Կոմիտասայ երեք քոյրերն՝ որոց մին ամուսնացեալ է եւ կը կոչուի Մարիամ էֆէեան. ո՞րչ է նոյնպէս էֆէեանն (Անտոն). ամէնքն ալ կը բնակին ի Pancaldi [Պանկալտի],²² կարծեմ: Ո՞րչ է Մարգար Պէյլեկճեանն, որդի հանգուցեալ Ստեփանի, եւ Մարգարի մայրն, քոյրերն եւ եղբայրն, որ կը բնակէին ի Գալկանճուգ: Ա՛հ, ի՞նչ ըսեմ Պոլսեցի Հայոցդ, ցան եւ ցիր սփռուած խումբ խումբ՝ որը ի Պերա, որը յոսկեղջիւր, որը Բոսպորի այս եւ այն կողմը՝ կամըրջէն մինչեւ ի Գավագ, որը Պոլսոյ ալեւալ թաղերը, որը Գատըքէօյ²³, փոխանակ ամփոփ ի միասին բնակելու ի Պերա՝ որպէս զի վտանգի ժամանակ կարող ըլլայիք իրարու հասնիլ, իրարու օգնել:

Կարողութիւն չունիմ աւելի գրելու այսօր, վասն զի յուզմութիւն շատ մեծ է. բայց դուք, Սիրելի Մարիս, գրեցէք ինձ երկարօրէն եւ փութով: Յանձնեցէք զնամակսդ ի գերմանական թղթատունն, եւ բնաւ երկիւղ մի ունենաք:

Կինս եւս ջերմապէս կը խնդակցի ձեզ, մօրդ եւ քոյրերուդ: Կ'ողջունենք սիրով զմայրդ եւ զամէն ընտանիսդ:

զՁեզ միշտ սիրող

Նորայր

Ո՞րչ է Տիկին Ազնիւ եւ իւր Նշանիկն. նոյնպէս եւ մօրաքոյրդ (կարծեմ Տիկին Փէմպէ) եւ իւր ամուսին: Մասնաւոր ողջոյն Տիկին Զարուհեաց եւ իւր ամուսնոյն՝ զորոյ անուն մոռացած եմ: Վերջին հեռագիրներն են որ Գաղղիական Տէրութիւնն 10,000 փրանկ յղեր է ի նպաստ Հասքէօյի Հայոց, եւ հրաման տուեր է որպէս զի ի Մարսիլիա²⁴ հասնող Հայոց աշխատանք հայթայթուի: Կարդացի որ Բոսպոր կաթողիկէոյ Հայ քահանայ մի սպանուեր է avec sa tante et sa nièce [հորաքրոջ կամ մորաքրոջ եւ զարմուհու հետ]. գիտէ՞ք ով է: Ո՞րչ են Ապտուլլահեանք եւ Տ. Յովսէփ Ազնաւորեան: Յուսամ Հայերն ալ եւս ֆէս չեն կրեր, ալ գլխարկ: Կարդացի որ շատերն տաճկացի են. իրա՞ն է:

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235 Բ., վավ. 146

²² Pancaldi (հին աղբյուրներից մեկում՝ **Pangaalti** կամ **Pancaldi**)՝ Ստամբուլի Շիշլիի շրջանում գտնվող Նիշանթաշի չոքս թաղամասերից մեկն է (**Թեշվիչիեի, Մաչկա եւ Օսման-բեյի** հետ միասին):

²³ Գատըքէօ (Գատըգյուղ)՝ Կ. Պոլսի ասիական թաղերից մեկը:

²⁴ Մարսիլիա (Մարսել)՝ Բալթիկ ծրանսիայի հարավում, Միջերկրականի ափին:

12

Պատուական խմբագրություն Մշակի**25 Հոկտեմբեր 1896**

Շուկետացի Pehr Pehrsson²⁵ բողոքական երէցն՝ Հոկտեմբերի 15ի իրիկունը, Ստոքհոլմի Քրիստոնէական Միութիւն երիտասարդաց (Kristliga Föreningen af Unge Mœn) ընկերութեան լսարանին մէջ, շատ գեղեցիկ ճառ մի արտասանեց Հայաստանի եւ Հայ քրիստոնէից հալածման վրայ: Ներկայ էին 100ի չափ անձինք, որոց մէջ էինք նաեւ իմ կինս եւ ես: Հասոյթն յատկացեալ էր ի նպաստ Հայաստանի Հայոց:

Քրիստոնէական Միութիւնն երիտասարդաց փափաքեցաւ որ Pehr Pehrsson երէցն կրկին անգամ արտասանէ զիր ճառն՝ ընդարձակագոյն սրահի մէջ, եւ ես ալ իբր Հայ՝ բանախօսութիւն մի ուղղեմ ունկնդիրներուն: Հոկտեմբերի 21ին իրիկունը՝ քաղաքիս Գիտութեանց Ակադեմիայի դահլճին մէջ լեցուած էին աւելի քան 400 անձինք: Գումարումն բացուեցաւ իմ բանախօսութեամբ. նկարագրեցի զմեր եղբարց ողբալի եւ յուսահատական վիճակն. շնորհակալութիւն յայտնեցի Շուկետացոյց այն ազնիւ մարդասիրութեան համար զոր մինչեւ ցարդ ցուցուցին եւ տակաւին կ'ուզեն ցուցնել հալածեալ Հայոց, եւ խնդրեցի որ միացնեն զիրեանց ջանքերն միւս քրիստոնէայ ժողովրդոց հետ: Յետոյ Պերսոն երէցն արտասանեց զիր ճառն: Ունկնդիրներէն շատերն լացեր էին, ինչպէս գրեց քաղաքիս լրագիրներէն մին: Ժառէն վերջը իւրաքանչիւր ոք ձգեց գանձանակներու մէջ զիր կամաւոր տուրքն, ի նպաստ մեր թշուառ հայրենակցաց: Հասոյթն եղաւ զուտ 350 քրունա, այսինքն 175 ռուբլի: Երէցն ստացած էր արդէն Շուկետացիներէ 400 քրունա, այսինքն 200 ռուբլի, նոյն նպատակաւ: Բացի այս 375 ռուբլիէն՝ պատուական երէցն տպագրութեամբ պիտի հրատարակէ զիր ճառն, որու վաճառումէն գոյացած դրամն՝ նոյնպէս պիտի յատկացուի Հայոց: Տպագրեալ ճառն լոյս կը տեսնէ այս շաբթուս մէջ:

Իմ բանախօսութիւնս հրատարակուեցաւ շուկետերէն հայասէր Stockholms Dagblad լրագրին Հոկտեմբերի 22ին թուոյն մէջ, ամբողջ. քաղաքիս միւս վեց լրագիրներն հրատարակեցին հատուածներ, եւ առհասարակ ամէնն ալ մեծ համակրութեամբ խօսեցան հալածեալ Հայոց մասին:

Կը յուսամ որ զայս համառօտ տեղեկութիւն կը համարձակիք հրատարակել պատուական Մշակիդ մէջ: Շնորհ ըրէք եւրոպական տառերով գրել Pehr

²⁵ Pehr Pehrsson [Պեր Պերսսոն] (1867- 1953). Գոտենբուրգում եղել է շվեդական ֆանանա և խորհրդարանական: Գրել է 1800-ականների վերջին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող հայերի կոտորածների և նրանց կրած տառապանքների մասին “Ur Österby bruk och vallonernas krönika” (1899) գիրքը:

Pehrsson, Kristliga Föreningen af Unge Män, Stockholms Dagblad. Եւ Մշակի նոյն թուէն հաճեցէք յղել ինձ այլ եւս 3 օրինակ, որպէս զի տամ Պերսոն երիցուն, Երիտասարդաց Քրիստոնէական Միութեան, եւ լրագրին. որով գիտնան թէ իրենց անուններն հասեր են յականջս Հայոց:

Եթէ կը փափաքիք ստանալ զպատճէն բանախօսութեանս գաղղիերէն, խնդրեմ ծանուցէք ինձ թղթով, եւ կամ լրագրիդ շորրորդ երեսը գրեցէք այսչափ միայն. Ստորհոյժ. Ն. Յղեցէք:

Խորին մեծարանօք

Նորայր Ն. Բիւզանդացի

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, քղթ. 235 Բ.,
վավ. 163

13

Սիրեցեալդ իմ Օրհորդ Արշակունի

29 Դեկտեմբեր 1896

Հնկալայ զնոյեմբեր 11ի թուղթդ, ինչպէս եւ զ'Daily News, զ'Arménie, եւ զ'Pro Armenia. շնորհակալ եմ մեծապէս:

Անցեալ օր Pehr Pehrsson երէցն մեզի եկաւ. ուրախ էր Ձեր նամակին համար: Կը շարունակէ դրամ հաւաքել ի նպաստ Հայոց: Աբդիւլ Համիդի սատկելովն թերեւս Հայոց համար փրկութեան նշոյլ մի ծագի. ապա թէ ոչ՝ մեր բանն յուսահատ է: Վայ անոնց որ գազանիս կենդանութեան ժամանակ կը կարծեն թէ Հայոց վիճակն կարէ լաւանալ. ապուշ մարդ է Hanotaux²⁶, ապուշ են ամէն անոնք որ Համիդի խոստմանց կը վստահին: Մինչեւ որ Թուրքիոյ վերայ Եւրոպա չբռնանայ՝ Հայաստանի Հայոց ջնջումն անխուսափելի է: Երկու տարի շարունակ զայս ըսի ես իմ ամէն յօդուածոց մէջ. բայց ի՞նչ օգուտ երբ նոյն իսկ ընտանի քանդիչներ պակաս չեն մեր մէջ, Բարթոլ Չամչեանի, Նուրեանի, Համբարձում Աղաճաճեանի նման՝ շան պէս մորթուելու արժանի մարդիկ, որ կարծեն թէ Անօրէնին գարշապարները լիզելով իրենց ողորմելի Ազգին փրկութեան կ'աշխատին: Ալ յօգնած եմ ես, եւ կ'ուզեմ հանգչիլ:

Մաղթելով Ձեզ երջանիկ նոր տարի՝ մնամ սիրոյ ողջունիւս
Նորայր

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, քղթ. 235 Բ.,
վավ. 178

²⁶ Gabriel Hanotaux [Գաբրիել Ալբեր Օգյուստ Անտոն] (1853-1944)՝ ֆրանսիացի դիվանագետ, պատմաբան, ֆալաֆական գործիչ:

14

Սիրելի Օրհորդ Մարիս

5 Յունուար 1897

Անշափ ուրախացայ ընդունելով զթուղթդ զոր գրած էիք ի Տփղլսէ անցեալ Դեկտեմբերի 9/21 ին։ Կը մնայ ինձ մաղթել որ Ձեր ամէն սիրելիքն ալ մեկնին յանիծեալ Թուրքի հողէն եւ միանան ձեզ հետ։ Մի՛ ըսէք թէ պանդուխտ էք, Սիրելի Մարիս, պանդուխտ են ամենայն Հայք որ Հայաստանէ դուրս կ'ապրին. բայց կարելի՞ է բնակիլ ի Հայաստան՝ երբ անօրէն Թուրքն է անոր տէրն։ Աբդիւլ Համիդի սատկելովն թերեւս յուսոյ նշոյլ մի ծագէ մեզ. ապա թէ ոչ եւ ոչ մի հայ պիտի մնայ ի Հայաստան. որը պիտի սպանուի, որը պիտի գաղթէ, եւ որը պիտի թուրքանայ, ինչպէս ցարդ հազարաւորք սպանուեցան, գաղթեցին եւ թուրքացան։

Համառօտ կը գրեմ այսօր, Սիրելի Մարիս, վասն զի սաստիկ յոգնած եւ տկար եմ երկու ամսէ ի վեր։ Յղեցի Ձեզ եւ Տ. Աղ. Երիցեանի²⁷ համար զպատճէն իմ վերջին գաղղիներէն բանախօսութեանս, զոր ընդօրինակեց մեր արուեստանոցին օրիորդներէն մին։ Ես հրատարակեցի երկու յօդուած Սասնոյ քստմնելի կոտորածին առթիւ քաղաքիս Aftonbladet լրագրին մէջ 1894 Նոյեմբերի եւ Դեկտեմբերի. հրատարակեցի ուրիշ ընդարձակ յօդուած մի Հայաստանի եւ Թուրքիոյ Հայոց մասին անցեալ տարուոյ Յունուարին, Stockholms Dagblad լրագրին մէջ, չորս անգամով։ Համառօտիւ բանախօսեցի եւ երկու անգամ. զերկրորդն է որ կը գտնէք ներփակեալ։ Այս ամէն բանախօսութեանց եւ յօդուածոց արդիւնքն եղաւ ստանալ զՇուետացոց համակրութիւնն մեզ համար, եւ զիրեանց դրամական նպաստաւորութիւնն։ Մինչեւ ցարդ հաւաքուեցաւ Շուետի մէջ 5000 փրանկէ աւելի։

Կ'ողջունեմ յարգանքօք զՏ. Աղ. Երիցեան՝ որոյ գրական գործունեութիւնն ծանօթ է ինձ. կ'ողջունեմ եւ զՏ. Ստ. Մալխասեանց։ Իսկ զձեր, Սիրելի Մարիս, կը պնդեմ գործովանօք զձեռսդ եւ ի սրտէ կը մաղթեմ որ ողջ եւ հանգիստ ըլլաք, եւ տարիս՝ որ տխրութեամբ սկսաւ՝ շարունակուի եւ աւարտի կատարեալ ուրախութեամբ եւ երջանկութեամբ։

Ձձեզ միշտ սիրող

Նորայր

[Յ. Գ.] Կինս եւս կը յայտնէ զիւր ջերմ խնդակցութիւն Պոլսէն ազատելոյդ համար եւ կը համբուրէ զձեզ անձկանօք։ Ստէպ գրեցէք ինձ, խնդրեմ, եւ երկարօրէն. ես ալ շատ բան ունեմ ձեզ ըսելիք։ Ողջ եղիք, սիրուն օրիորդ Մարիս։

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235 Բ., վավ. 180

²⁷ Ալեքսանդր Երիցյան (1841-1902)՝ հայ պատմաբան, հնագետ։ Աշխատակցել է «Կոունկ Հայոց աշխարհի», «Մեղու Հայաստանի», «Արձագան», «Մուրճ» և այլ պարբերականներին։

15

Մեծապատիւ խմբագրութիւն Մշակի

26 Յունուար 1897

Որովհետեւ կը բարեհաճիք յղել ինձ շարունակաբար զպատուական լրագիրդ, (անցեալ օր ընդունեցայ զՅունուար 1ի թիւն) կը փափագիմ օգտակար լինել ձեզ ըստ իմ կարողութեան:

Գիտէք անշուշտ որ այս տարի (Մայիս-Հոկտեմբեր) Արուեստահանդէս պիտի ունենանք ի Ստոքհոլմ, որու պիտի մասնակցի եւ Ռուս Տէրութիւնն: Եթէ հաճոյ է ձեզ կարգել զիս պաշտօնապէս թղթակից Մշակիդ՝ Արուեստահանդէսին Օտար Մամուլ բաժնին մէջ, սիրով յանձն կ'առնում: Կը ներկայացնեմ զլրագիրդ ամէն հանդէսներու եւ գումարումներու մէջ՝ որ տեղի պիտի ունենան, եւ կը յղեմ ձեզ քանի մի նամակ՝ նկարագրելով ինչ որ արժանի է եւ հետաքրքրական: Եթէ կ'ընդունիք զառաջարկութիւնս՝ խնդրեմ ուղղէք անյապաղ գիր (գերմաներէն կամ գաղղիերէն) առ Bureau de l'Exposition Scandinave de Stockholm de 1897 [Ստոկհոլմի սկանդինավյան ցուցահանդէսի գրասենյակ], ըսելով որ թղթակից կը կարգէք Տիդորսի հայերէն Մշակ լրագրիդ զ M. N. de Byzance Norayr, philologue, citoyen suédois d'origine arménienne, domicilié au 15 Fredsgatan, à Stockholm [Պ. Նորայր Բյուզանդացի՝ բանասեր, հայկական ծագումով Շվեդիայի քաղաքացի, բնակավայր՝ Ֆրեդսգատան 15, Ստոքհոլմ], որ պիտի ներկայացնէ պաշտօնապէս զՄշակ, եւ պիտի նկարագրէ զԱրուեստահանդէսն Մշակի ընթերցողաց: Զայս յանձնարարական խնդրեմ գրէք այնպիսի թղթոյ վրայ՝ յորում տպագրուած ըլլան ռուսերէն (կամ լաւ եւս՝ գաղղիերէն) Rédaction du Mschak Tiflis [Մշակի խմբագրութիւն, Թիֆլիս] բառերն. նոյնպէս նամակին պատրուակին (enveloppe) [ծրար] վրայ: Զգիրդ յղեցէք առ իս, եւ ես կը մատուցանեմ զայն Մամուլ գրասենեակին պետին:

Կը յուսամ որ թէ ձեզ եւ թէ ինձ պատուաբեր կ'ըլլայ իմ թղթակցութիւնս: Աւելորդ չեմ համարիր ըսել որ բաց ի Մշակէ այլ լրագրի կամ հանդիսի ոչ ինչ յօդուած կը հաղորդեմ Արուեստահանդէսի մասին:²⁸

Արուեստահանդէսի Վարչութիւնն ի հրապարակ հանեց Արուեստահանդիսի գունաւոր դրոշմներ (timbre) [դրոշմանիշ] որոցմէ 10 հատ կը յղեմ ձեզ ներփակեալ:

²⁸ «Արուեստահանդէսի» մասին Ն. Բյուզանդացու թղթակցությունները տե՛ս «Մշակ» 1897, մայիսի 20, «Ստոֆօլմի 1897 Արուեստահանդէսը» I, մայիսի 29, «Ստոֆօլմի 1897 թիւ Արուեստահանդէսէն» II, հունիսի 14, «Ստոֆօլմի Արուեստահանդէսը» III, հուլիսի 1, «Ստոֆօլմի 1897 Արուեստահանդէսը» IV, հուլիսի 16, «Լրագրութեան միջազգային համաժողով ի Ստոֆօլմ» V:

Ստոքհոլմի բողոքական Մայր եկեղեցւոյ երէցներէն մին, Samuel Andreas Fries,²⁹ յանձնարարութեամբ Գերմանական Մասնաժողովոյն՝ որ կազմուած է ի նպաստ Հայոց դրամ հաւաքելու նպատակաւ, բանախօսեց երկու անգամ քաղաքիս Գիտութեանց Ակադեմիայի դահլըճին մէջ՝ ամսուս 19 ին եւ 22 ին. երրորդ անգամ պիտի բանախօսէ այս երեկոյ: Հասոյթն յատկացեալ է հալածեալ Հայոց: Իւր բանախօսութեանց նիւթն է Արեւելեան եկեղեցիներն:

Մաղթելով ամենայն յաջողութիւն պատուական լրագրիդ,
մնամ մեծարանօք
Նորայր

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, քղթ. 235 Բ.,
վավ. 188

16

Սիրեցեալդ իմ Օրիորդ Արշակունի

23 Փետրուար 1897

Ընկալայ զՁեր թուղթն ամսոյս 4ին թուականաւ, նոյնպէս եւ զ'Daily News, զ'Արմէնիա, գտախտակն կոտորածներուն, եւ զՁերագին³⁰ Arménie (Յունուար եւ Փետրուար). շատ շնորհակալ եմ:

Տիեզերական Աղերսագրի մասին զիմ կարծիս կը հարցընէք: Ահաւասիկ. եթէ Եւրոպա մինչեւ ցարդ 100,000է աւելի անմեղ Հայոց արեան վրէժը չլուծեց՝ նախ գահընկէց ընելով զանօրէն Աբդիւլ Համիդն, եւ յետոյ շան պէս մորթելով զնա, յաւիտեան Եւրոպա վրէժխնդիր պիտի չըլլայ մեր արտասուելի նահատակած, եւ գարշելի շունն պիտի շարունակէ լափել զարիւն Հայոց: Մեզ համար ոչ Աստուածային արդարութիւն եւ գթութիւն կայ, ոչ մարդկային: Ամիսներէ ի վեր իմ սրտիս միակ զովացումն է՝ ամէն օր սարսափելի անէծք տեղալ Վեցերուն վրայ, որ շարամահ սատակի՛ն իրենք, իրենց կանայք եւ որդիք: Զմեզ չազատեցին, եւ այժմ իրենց թնդանօթներն քրիստոնեայ Յունաց եւ Կրետացւոց վրայ կ'արձակեն. սատակին գնդակոծողներն ալ, գնդակոծելու հրաման տուողներն ալ: Եթէ Յունաց Տէրութիւնն խելք ունի՝ պէտք է գրգռէ զԹուրքիոյ Յոյնս որպէս զի ապստամբին եւ սկսին ջարդել զԹուրքս. փրկութեան ուրիշ միջոց չգիտեմ: Պէտք է որ պատերազմ բորբոքի, պէտք է որ շատ արիւն թափուի. դարերէ ի

²⁹ Սամուել Անդրեաս Ֆրիես (1867-1914)՝ շվեդ աստվածաբան:

³⁰ Մինաս Զեւագ (1852-1929)՝ հայ բանաստեղծ, հասարակական, մշակութային գործիչ: 1889 թ. խուսափելով թուրքական հետապնդումներից հաստատվել է Լոնդոնում, հրատարակել է «Լ'Արմենի» գրական-հաղափական թերթը: 1898-ին տեղափոխվել է Փարիզ, որտեղ մինչև 1906 շարունակել «Լ'Արմենի» թերթի հրատարակությունը: 1908-ին ընտրվել է Պոլսի Ազգային ժողովի նախագահ: Զբաղվել է ազգանպաստ գործունեությամբ:

վեր քրիստոնէից արիւնը լափող անիծեալ Թուրքն պէտք է որ արեան մէջ խեղ-դուի եւ աշխարհիս երեսէն անհետանայ:

Հայք ի սկզբանէ ի վեր մեծամեծ սխալներ գործած են, մանաւանդ շուն Համիդի օրով: Միութիւնն՝ բնաւ. գլուխ՝ ոչ ոք. Պատրիարքութիւնն՝ անմիտ, որ աղօթք կ'ընէ Համիդի համար. շատ մը սրիկաներ որ Թուրքէն կաշառուած՝ խռովութիւն հանեցին ասդիս անդին, որպէս զի Թուրքն իրաւունք ունենայ զանմեղներն ջարդելու. յարձակեցան Banque Ottomanի [Օսմանյան բանկի] վրայ, որպէս զի յարձակման վերայ 10-15 վայրկեան շանցած՝ օրերէ ի վեր պատրաստուած ջարդն սկսի: Անմտութեամբ եւ սրիկայութեամբ ինչ շահեցան Հայերն՝ բոլոր աշխարհի ծանօթ է: Սատակի՛ն սրիկաներն, սատակի՛ն Համիդի համար աղօթողներն, սատակին Տատեանի նման վատերն՝ որ այդպիսի գազանի կը ծառայեն:

Անմիտ Հայեր՝ որ Լոնդոնի առաջին ճաշարաններէն միոյն մէջ հացկերոյթ կու տան՝ ինչո՞ւ կը զարմացնեն զՁեզ: Այս ձմեռ ես շատ անգամ հրաւէր ընդունեցայ ճաշի եւ այլ գումարձութեանց, եւ միշտ պատասխանեցի. «Սգաւոր եմ. քանի որ ողջ է անօրէն Համիդն՝ ես չկարեմ գումարձանալ»:

Կինս շնորհակալ է Ձեր ողջունին, եւ փոխարէն կ'ողջունէ զՁեզ սիրով: Յղեց Ձեզ այսօր զլուսանկար Pehr Pehrsson երիցուն. եւ զլուսանկար արքունի պալատանն՝ զոր կը տեսնէք ի բարձրաւանդակի:

Մաղթելով Սիրելի Արշակունհիս, որ միշտ ողջ ըլլաք,

մնամ Ձերդ

Նորայր

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235 Բ., վավ. 197

17

Սիրեցեալդ իմ Օրիորդ Աւշակունի

16 Ապրիլ 1897

Ընդունած եմ զՁեր թուղթն Մարտ 21ի, նոյնպէս զ' Arménie, 1er Mars [Մարտի 1ի «Արմենիա»ն] երէկ ընկալայ եւ զ'Éclair Եւ զ'Arménie, 1er Avril [«Կայծակ» եւ ապրիլ 1ի «Արմենիա»], յորում կը գրէք թէ անհամբեր կը սպասէիք պատասխանոյս: Կը տեսնեմ, Սիրելիս, որ իբր նոր Jeanne d'Arc [Ժաննա դ'Արկ] պատերազմիլ կ'ուզէք. ո՞ր ճշմարիտ Հայոյն արիւնն չեռար՝ անօրէն Թուրքերէն վրէժ խնդրելու մեր բիւրաւոր անմեղներու կոտորածին: Բայց գարշելին ունի քան զինքն գարշելի պաշտպաններ: Համարինք թէ քաջասիրտն Antoine (Անտուան) յաջողեցաւ գումարել իրեն նման 10,000 քաջեր, ի՞նչ կարող են ընել այդ 10,000դ ընդդէմ միլիոնաւոր Թուրքերու, որոց ետեւը կանգնած են միլիոնաւոր քրիստոնեայներ՝ ոչ թէ մեզ օգնելու, այլ Թուր-

քին օգնելու՝ որպէս զի հանգստեամբ ջարդէ, կոտորէ զմեզ: Իբր թէ այլ եւս Հայ արեան կաթիլ մի անգամ պիտի չթափէր. ի՞նչ ընենք հապա եւդոկիոյ վերջին կոտորածը, յորում հարիւրաւորներ ջարդուեցան: Ահ, սատակի՛ն սատակի՛ն քրիստոնեայ թագաւորներն: Ես որ կը սիրեմ զՁեզ՝ չկարեմ յորդորել որ մտնէք Antoineի դրոշին ներքեւ, զի վստահ եմ որ պիտի չյաջողի:

Գիտէ՞ք արդեօք թէ ով է այն Հայ Տիկինն՝ զորոյ մի ընդարձակ յօդուածն հրատարակած էր (L'Arménie (1er Février), “chef-d'œuvre de style, de pensée et de sentiment” [փետրվարի 1-ի «Արմենիա»-ն. ոճի, մտքի եւ զգացմունքի գրուխգործոց] անուանելով: Ինչ ինչ բացատրութիւններ անվայել երեւցան ինձ ի յօդուածիդ. իրաւ է որ եւրոպայի տէրութիւններն թրքի մէջ թաթխելու եւ խղդելու արժանի են. բայց պէտք չէ որ գգուելու սահմանեալ կանացի ձեռքեր կատարեն զայդ գործ արդար վրէժխնդրութեան: Այդպիսի գրուած չկարէ կոչուիլ chef-d'œuvre de style. [ոճի գլուխգործոց] ոչ ինչ նուազ արժանի են թրքի մէջ թաթխելու եւ խղդելու նաեւ մեր dadais [տխմար] Տատեաններ³¹, Միքայէլ Փորթուգալեաններն³², եւ այն ամէն վատերն որ Թուրքին կը ծառայեն, զԹուրքն կը բարեբանեն, շուն Համիդի կենաց համար կ'աղօթեն: Անմիտ եւ անսիրտ չՀայ ճիւղղե՛ր:

Ըսի Ձեզ թէ Hanotaux ապուշ մարդ է. շատ ուրախ եմ որ ես միայն չեմ որ ապուշ կը համարիմ զBatignolles³³ [Բատինյոլի] Richelieu [Ռիշելիո]. Figaroի մէջ (22 Février 1897, Ա. Բ.) կարդացի զհետեւեալ dépêcheդ [հեռագիր] զոր Paul Cambon,³⁴ Գաղղիոյ դեսպանն ի Կ. Պոլիս, ուղղեր է առ Hanotaux «Je prie Votre Excellence de n'attacher aucune créance aux notes que lui a remises Munir-Bey. Le Sultan emploie tous les moyens dilatoires, et les notes de son ambassadeur à Paris n'ont d'autre but que de vous faire croire qu'on fait quelque chose alors qu'on ne fait rien». [«Խնդրում եմ Ձերդ գերազանցությանը որեւէ հավատ չընծայել Մյունի-Բէյի հանձնած հայտագրերին: Սուլթանն օգտագործում է բոլոր ձգձգող միջոցները, եւ Փարիզի նրա դեսպանի հայտագրերն այլ բան չունեն, քան Ձեզ հավատաց-

³¹ Տաւյաններ՝ 18-20րդ դարերում Թուրքիայում պետական, հայ ազգային-հասարակական գործիչների, նշանավոր մտավորականների տոհմ Կ. Պոլսում: Կոտորածների տարիներին բարձրաստիճան պաշտոններ են զբաղեցրել Հարություն Փաշա Տաւյանը (1830-1911) և Տիրան Բէյ Տաւյանը, որոնք էական ազդեցություն են ունեցել թուրքական արքունիքում:

³² Փորթուգալ Միքայէլ փաշա (1842-1897)՝ Կ. Պոլիս, հայ հասարակական գործիչ, բանասէր, հայագետ: Կրեւեռում ու Թուրքիայում վարել է գանազան պետական պաշտոններ, քարգմանիչ, մաքսատան վերատեսուչ, ելևտից խորհրդական, սուլթանի անձնական գանձարանի նախարար և այլն: Զբաղեցրել է նաև կայսերական գանձապետի պաշտոնը:

³³ Batignolles՝ Փարիզի թաղամասերից մեկը:

³⁴ Paul Cambon [Պոլ Կամբոն] (1843-1924), ֆրանսիացի դիվանագետ, 1886-ին նշանակվել է ֆրանսիայի արտակարգ և լիազոր դեսպան Մադրիդում, 1900-ից տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, իսկ 1898-1920 թթ. ծառայությունն է շարունակել Լոնդոնում:

նել, թե ինչ-որ բան արվում է, մինչդեռ ոչինչ չի արվում»]: Առասակ գեղեցիկ ապտակ մի Hanotauxի երեսին՝ իւր դեպանին ձեռքով տրուած: Անցեալ նոյեմբերի Hanotaux յայտարարեց թէ բարեկարգութիւնքն անմիջապէս պիտի սկսին ի Հայաստան. ապու՛շ ապու՛շ ապու՛շ:

Ողջ եղիք, Սիրելի Արշակունիս. կը մաղթեմ որ դուք հասնիք մեր ազատութեան օրուան՝ որու ես հասնելու յոյս չունիմ: Կինս կ'ողջունէ զՁեզ սիրով:

Ձերդ ի սրտէ

Նորայր

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235 Բ., վավ. 212

18

Սիրեցեալդ իմ Օրիորդ Արշակունի

16 Յունիս 1897

Կը փութամ պատասխանել ձեր ամսոյս 6ի նամակին: Շատ վտանգաւոր կ'երեւի ինձ ձեր ի Կ. Պոլիս դարձն. գիտէք որ լի է քաղաքդ լրտեսներով եւ մատնիչներով, նոյն իսկ ի Հայոց. ի՞նչ ապահովութիւն ունիք որ թուրք ոստիկանութեան տեսրակներուն մէջ արձանագրուած չէ Ձեր անունն. եթէ յանկարծ ձերբակալուիք, դուք որ թուրքի հպատակ էք, ո՞վ պիտի պաշտպանէ զձեզ եւ ո՞վ պիտի ազատէ: Կ'ուզէք երթալ որպէս զի ձեր հիւանդ մայրը դարմանէք. բայց եթէ մօրդ հիւանդութիւնն երկիւղալի չէ, եւ ձեր բանտարկութեամբն ծանրանայ իւր վիճակն, բարի՞ք պիտի ըլլայ ձեր երթն, թէ՞ չարիք: Իմ կարծիքս այն է, որ չդառնաք ի Կ. Պոլիս, ինչ ալ որ պատահի: Ես ոչ ուրեք ի թղթակցացս գրած եմ ձեր մասին. բայց եթէ այլ ոք գրած է անխոհեմութեամբ, վստահ եղէք որ թուրք ոստիկանութեան հասած է անունդ: Կը ցաւիմ որ յորմէ հետէ մեկնած էք թուրքի պիղծ երկրէն՝ մոռացեր էք ամենէն կարեւորը, այսինքն՝ հպատակութիւն փոխելը:

Շնորհակալութեամբ ընդունեցայ զ'Arménie Յունիսի եւ զմիւս երկու հրատարակութիւնսն:

Մաղթելով Ձեզ ողջութիւն եւ յուսալով որ չէք դառնայ անիծեալ Համիդի անիծեալ քաղաքը, մնամ սիրոյ ողջունիւ

Ձերդ ի սրտէ

Նորայր

Մատենադարանի արխիվ, Նորայր Բյուզանդացու ֆոնդ, թղթ. 235 Բ., վավ. 224

ГОАР КАЗАРЯН
«ПРОБУДИТЬ СИМПАТИИ К АРМЯНАМ В ДАЛЕКОЙ СТРАНЕ
ШВЕЦИИ БЫЛО ТРУДНЫМ ПРЕДПРИЯТИЕМ, НО Я
ПОПЫТАЛСЯ.....»

(Неопубликованные письма Норайра Бюзандаци)

Представленные к публикации письма принадлежат перу выдающегося арменоведа, лингвиста и лексикографа Норайра Бюзандаци (1845-1915), написанные и посланные им разным адресатам в 1896-1897 гг. из Швеции.

Получая сведения из Западной Армении о имеющей место там резне армян (1894-1896 гг.), он выступал со статьями, гневно осуждающими политику Османской Империи. Впоследствии перевел их на французский язык и издал в стокгольмских газетах “Aftonbladet” и “Stokholms Dagblad”. Бюзандаци пытался таким образом привлечь внимание христианского мира на происходящее в Западной Армении и Армянский вопрос, а также по возможности пробудить сострадание в сердцах шведов к гонимому и страдающему армянскому народу. Благодаря этому патриотическому предприятию, в январе 1896 г. газетой “Stokholms Dagblad” был произведен сбор средств в пользу армян.

После этого Бюзандаци обратился с письмами к соотечесвенникам и коллегам, призывая их выразить благодарность шведскому народу за проявленный им гуманизм.

Сегодня письма хранятся в архиве Матенадарана им. Маштоца, в фонде Норайра Бюзандаци.

GOHAR GHAZARYAN
“IT WAS A DIFFICULT UNDERTAKING TO EVOKE COMPASSION
TOWARDS THE ARMENIANS IN THE FAR AWAY SWEDEN,
NEVERTHELESS, I TRIED...”

(The unpublished letters of Norayr Byuzandatsi)

The letters published in this article were written and sent from Sweden to various recipients in 1896-1897 by the outstanding Armenologist, linguist and lexicographer Norayr Byuzandatsi (1845-1915).

Having received news from Western Armenia about the massacres of Armenians (1894-1896), Byuzandatsi began to write articles and speeches condemning the politics of the Ottoman Empire, subsequently translating

them into French and publishing them in the Swedish newspapers *Aftonbladet* and *Stockholms Dagblad*. By doing so, he strived to draw the attention of the Christian world towards the Armenian question and to evoke the compassion of the Swedish people towards the persecution of Armenians. Thanks to his patriotic activities, in January 1896, *Stockholms Dagblad* organized a fund-raising activity for Armenians.

In the letters addressed to his compatriots and colleagues, Byuzandatsi urged them to express their gratitude to the Swedish people for their humanism.

The letters are kept at Matenadaran in the Norayr Byuzandatsi collection.